

Faculty of Social Sciences
Institute of Social Studies and Research

Quarterly of Social and Studies Research in Iran

Vol. 10, No. 1, Spring 2021: 243-275

DOI: 10.22059/jisr.2020.301585.1058

**The Study of Variety, challenges of marginality
Games of informal settlement residents with formal urban
policies (The Case of Saveh)***

Asadollah Naghi¹
Mahbobeh Roentan²
Shida Haghirian³
Emad Shahrokh⁴
Mojtaba Khanian⁵

Received April 25, 2020

Acceptance January 4, 2021

Abstract

Introduction: the issue of the emergence of informal settlements in Saveh is one of the important subjects of urban management and this has been affected by the establishment of Kaveh Industrial City. Establishment of an industrial city in the development and rapid growth and attraction of immigrants from all over Iran, especially the villages of Saveh and neighboring provinces of Hamadan and Kermanshah has played a very important role in the spread of this phenomenon. Urban and industrial Tehran, Arak and Isfahan, especially the capital, has attracted a large population. Also, based on the selected theoretical framework and game

* Research Paper, Extracted from the research project "The study of ways to improve the quality of life among the informal settlements of Saveh", supported by Saveh Municipality

1. Associate Professor, in urban and development sociology at Bu-ali-sian University (Corresponding Author), naghdi@basu.ac.ir

2. Master of Art in social research and Bachelor of Law, Email: termeh_mr@yahoo.com

3. MA in urban design, Email: sheyda.haghirian@gmail.com

4. MA in Architecture, Email: emad.shahrokh@gmail.com

5. MA in urban planning, Email: khanian.mojtaba@gmail.com

theory in Saveh, marginalized people resort to various techniques and methods to survive and stabilize their neighborhood. They play with the official policies of urban management, action and reaction. The actions of the actors towards each other cause them to progress in each stage and enter the next stage, but the end of the story of integration is within the scope of the comprehensive and detailed plan of the city. Finally all slum neighborhoods in the main body of the city will enter and accept by urban management's.

Method: In this study, various methods and techniques included of field observations, participation in local community events, interviews with key informants, negotiating with local city managers and meta-analysis of consultants' studies, group discussion, and finally surveying among marginal residents Have used in the target area.

findings; researchers While studying the emergence and expansion of marginalization, have classified and identified various forms of marginalized neighborhoods in Saveh in the form of five models of emergence and expansion.

Findings: The city of Saveh has faced rapid growth over the last half century, an important part of this growth has been due to the phenomenon of migration and the formation of informal settlements in the four corners of the city. Researchers presented and classified five typologies of marginal neighborhoods around the city. This typology is based on the knowledge and description of problems in the research field. All community areas as an informal settlements of Saveh in one of the five models (emerging, integrated, with moderate conditions, critical condition and finally areas with special conditions). Due to the different social and physical conditions and distinct these neighborhoods, the approach of urban management should not be a single version for all neighborhoods. 25 neighborhoods are in one of the four stages of immigrant arrival, the formation of social cohesion with tools such as building religious affairs, the entry of urban services and infrastructure, and finally the full or partial recognition and accepted by urban organizations and institutions.

Discussion; It seems that these 4 stages are connected in a chain and according to the game theory, the marginalized people play with the official policies of the city management and the actions and reactions of the actors towards each other cause them to progress in each stage and enter the next stage. It can continue until the end of the integration story within the master city plans.

Keywords: informal settlement, unsuitability, marginality, urban policy, game theory. Saveh

Bibliography

- Aldrich, B. C., and Ranvinder, S. S. (Eds.) (1995), **Housing the Urban Poor: Policy and Practice in Developing Countries**, London and New York: Zed books.
- Aliu I. I. R., Akoteyon, S., and Soladoye, O. (2021), “Living on the Margins: Socio-Spatial Characterization of Residential and Water Deprivations in Lagos Informal Settlements, Nigeria”, **Habitat International**, No. 107, pp 1-17
- Alizadeh Aghdam, M. B., and Mohammadamini, H.İ(2012), “A Survey of the Causes and the Consequences of the Slum Areas Formation with Special Attitudes towards the City of Khomein”, **Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran**, No. 2: 121-132. *(In Persian)*
- Alizadeh S., and Ahmadi, M. (2016), **Specialized Areas of Social Sciences**, Aria Naghsh Publications. *(In Persian)*
- Andrews, F. M., and Withey, S. B. (1976), **Social Indicators of Well-Being**. New York: Plenum.
- Basil, V. H. (2000), “Informal Settlement Upgrading: Bridging the Gap between the De Facto and the De Jure”, **Journal of Planning Education and Research**, No 4: 389-400.
- Bayat, A. (1997), **Street Politics: Poor People's Movements in Iran**, Columbia: Columbia University Press.
- Bayat, A. (2012), **Street Policies: The Poor Movement in Iran**, Tehran: Pardis Danesh
- Bramston, P., Bruggerman, K., and Pretty, G. (2002), “Community Perspectives and Subjective Quality of Life”, **International Journal of Disability, Development and Education**, No. 49: 385-397.
- Burgess, R., Marisa, C., and Theo, K. (1997), **The Challenge of Sustainable Cities: Neoliberalism and Urban Strategies in Developing Countries**, London and New York: Zed books.
- Cohen, B. (2005),”Urbanization in developing countries: Current trends, future projections, and key challenges for sustainability”, **Technology in Society**, No. 28: 63– 80.
- Consulting Engineers Boud Tecnic (2007), **Saveh Informal Housing Empowerment Project.**, *(In Persian)*

- Dahmann, D. C. (1985), “Assessments of Neighborhood Quality in Metropolitan America”, **Urban Affairs Quarterly**, No. 4: 511–535.
- Davis, M. (2007), **Planets of Slums**, London: Verso publisher
- De Hollander, A. E. M., and Staatsen, B. A. M. (2003), “Health, Environment and Quality of Life: An Epidemiological Perspective on Urban Development”, **Landscape and Urban Planning**, No. 65: 53–62.
- Design and Architecture Consulting Engineers (2005), **Preliminary Identification and Plan for Dealing with Informal Housing in the City**,. (*In Persian*)
- Etemad, G. (2005), **Saveh (Healthy City Project)**, Tehran: Commissioned by the World Health Organization in Iran. (*In Persian*)
- Fulong, W., and Chris, W. (2010), **Marginalization in Urban China**, New York: Springer Nature
- Garau, P. (2005), **A Home in the City**, Elliott D. Sclar- Gabriellay, Carolina: Carolina Eearthscan.
- Glatzer, W. (2007), “Quality of Life in the European Union and the United States of America: Evidence from Comprehensive Indices”, **Applied Research in Quality of Life**, No. 1:169–188.
- Hadizadeh Bazaz, M. (2005), **Marginalization and Ways to Organize It in the World**, Mashhad: Mashhad Municipality in collaboration Tiho Publishing. (*In Persian*)
- Haj Yousefi, A. (2003), **The Phenomenon of Urban Marginalization, (In Informal Marginalization and Housing Proceeding)**, Volume 1, Tehran: University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences Publications. (*In Persian*)
- Istakhri, E. A. I. (1957), **Masalak va Mamalak**, Translated by Iraj Afshar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Institute. (*In Persian*)
- Kemp, D., Manicaros, M., Mullins, P., Simpson, R., Stimson, R., and Western, J. (1997), **Urban Metabolism: A Framework for Evaluating the Viability, Livability and Sustainability of South East Queensland**, Brisbane: The Australian Housing and Urban Research Institute.
- Mahmoudian, H., and Moghaddas, S. (2015), “The Relation between Social Capital and Satisfaction of Migration in Baharestan Town”, **Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran**, No. 4: 684-663. (*In Persian*)
- Marans, R. W. (2002), “Understanding Environmental Quality through Quality of Life Studies: The 2001 DAS and Its Use Of Subjective and Objective Indicators”, **Landscape and Urban Planning**, No.65 pp73-83

- Marans, R. W., and Mohai, P. (1991), "Leisure Resources, Recreation Activity, and the Quality of Life", B. L. Driver, P. Brown, and G. L. Peterson (Ed.), **The Benefits of Leisure** (PP. 351–363), State College, PA.: Venture Publishing.
- Marans, R. W., and Rodgers, W. (1975), "Towards an Understanding of Community Satisfaction", A. Hawley, and V. Rock (Ed.), **Metropolitan America in Contemporary Perspective** (PP. 299–352), New York: Halsted Press.
- Marans, R. W., and Stimson, R. J. (Eds.) (2011), **Investigating Quality of Urban Life: Theory, Method, and Empirical Research**. Dordrecht, The Netherlands: Springer Publishing.
- Markazi Province Governor's Office (2009), **Land Use Management, Survey and Analysis of Urban, Rural and Nomadic Systems of Markazi Province**, Arak: Deputy of Planning, Planning and Budget Office. (*In Persian*)
- McCrea, R., Stimson, R. J., and Western, J. (2005), "Testing a general model of satisfaction with urban living using data for South East Queensland. Australia", **Social Indicators Research**, No. 72: 121–152.
- Moulart, F., and Midheme, E. (2013), "Pushing Back the Frontiers of Property: Community Land Trust and Low Income Housing in Urban Kenya", **Land Use Policy**, No. 35: 73-84.
- Naghdi, A. (2007), **Marginalization and Informal Settlement**, Tehran: Fanavaran Publications. (*In Persian*)
- Naghdi, A. (2012), **Human and the City: An Introduction to Urban Planning and Urban Sociology**, Hamadan: Bu Ali Sina University Press. (*In Persian*)
- Naghdi, A. (2013), **Marginalization, Theories, Methods and Case Studies**. Tehran: Jamehshenasan Publications. (*In Persian*)
- Piran, P. (1987), "Accelerated and Heterogeneous Urbanization, Marginality In Tehran", **Etelaat Siasi Eghtesadi Journals**, No.16: 54-57 (*In Persian*)
- Piran, P. (2002), "Again on Informal Settlement: The Case of Shirabad, Zahedan", **Haftshahr Quarterly**, No. 8: 7-24. (*In Persian*)
- Pugh, C. (2005), "Squatter Settlements, Their Sustainability, Architectural Contributions, and Socio–Economic Roles", **Cities**, No. 17: 325-337.
- Sarrafi, M. (2002), "From Marginalization to the Text of Urbanization", **Haftshahr Quarterly**, No. 8: 5-11 (*In Persian*)

- Sarrafi, M. (2004), **Review of Spontaneous Housing Characteristics: Proceedings of Informal Settlement**, Vol. 1, Tehran: University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences. *(In Persian)*
- Saveh Urban Master Plans (2000), Saveh Municipality. *(In Persian)*
- Saveh Urban Master Plans (2014), Saveh Municipality. *(In Persian)*
- Shohei, N. (2014), Impact of Slum Formalization on Self-Help Housing Construction: A Case of Slum Notification in India, **Urban Studies**, No. 16:3420-3444.
- UN-HABITAT (2003), **the Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements**, London: Earthscan.
- Urban Development and Improvement Company, Ministry of Road and Urbanization (2014), **National Strategic Act for Improvement and Renovation of Urban Targeted Communities**, Edited 2/3/2014. *(In Persian)*

مطالعه گونه‌شناسی، چالش‌های حاشیه‌نشینی و بازی‌های حاشیه‌نشینان با سیاست‌های شهری (مورد مطالعه: شهر ساوه)*

اسداله نقدی^۱

محبوبه روئین‌تن^۲

شیدا حقیریان^۳

عماد شاه‌رخ^۴

مجتبی خانیان^۵

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۱۵

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۲/۰۶

چکیده

مسئله ظهور و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی در ساوه طی دهه‌های اخیر به یکی از مسائل مهم مدیریتی این شهری بدل شده است. این پدیده از تأسیس شهر صنعتی کاوه بسیار متأثر بوده است؛ زیرا تأسیس شهر صنعتی در رشد سریع و جذب مهاجران از بیشتر نقاط ایران به‌ویژه روستاهای پیرامون شهر ساوه و استان‌های هم‌جوار، یعنی همدان و کرمانشاه تأثیر داشته است. شهر به‌دلیل شرایط تاریخی، صنعتی، مواصلاتی و نزدیکی به قطب‌های شهری و صنعتی اراک، اصفهان و به‌ویژه پایتخت، جاذب جمعیت بسیاری بوده است. در این مطالعه، پژوهشگران از روش‌ها و تکنیک‌های متنوعی از مشاهدات میدانی، مشارکت در مراسم اجتماعات محلی، مصاحبه با اطلاع‌رسانان کلیدی، مذاکره با مدیران محلی مطالعه و فراتحلیل مطالعات مشاوران، برگزاری جلسات بحث گروهی و درنهایت پیمایش از ساکنان محله‌های هدف استفاده کرده‌اند. پژوهشگران ضمن مطالعه روند پیدایش و گسترش حاشیه‌نشینی، اشکال متنوع محله‌های حاشیه در شهر ساوه را معرفی و در قالب پنج مدل، پیدایش و گسترش طبقه‌بندی و شناسایی کردند. همچنین انواع روش‌های مواجهه حاشیه‌نشینان و بازی با سیاست‌های رسمی مدیریت شهری را شناسایی و معرفی کردند. شهر ساوه در طول نیم‌قرن اخیر، شاهد رشد شتابانی بوده که بخش مهمی از این رشد به‌دلیل پدیده مهاجرت و شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی در چهار گوشه شهر بوده است. ۲۵ محله از ۵۰ محله شهر را حاشیه‌ها تشکیل می‌دهند که در یکی از چهار مرحله ورود مهاجران، شکل‌گیری انسجام اجتماعی (با ابزارهایی مانند ساخت اماکن مذهبی چون حسینیه)، دریافت خدمات و زیرساخت‌های شهری و درنهایت به رسمیت شناخته شدن و رسمی شدن کامل یا نسبی از سوی سازمان‌ها و نهادهای شهری قرار می‌گیرند. به نظر می‌رسد این مراحل به‌طور زنجیره‌ای به یکدیگر متصل هستند و بنا بر «نظریه بازی» حاشیه‌نشینان به روش‌های متنوعی با سیاست‌های رسمی مدیریت شهری بازی می‌کند و کنش و واکنش‌های بازیگران به یکدیگر موجب پیش‌روی در هر مرحله و ورود به مرحله بعدی می‌شود و تا پایان قصه ادغام در محدوده طرح جامع و تفصیلی شهر این بازی و پیش‌روی ادامه پیدا می‌کند.

واژه‌های کلیدی: اسکان غیررسمی، حاشیه‌نشینی سیاست‌های شهری، ساوه، گونه‌شناسی.

* مقاله علمی - پژوهشی، مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «مطالعه راه‌های ارتقای کیفیت زندگی در میان حاشیه‌نشینان شهر

ساوه»، کارفرما: شهرداری ساوه

۱. دانشیار جامعه‌شناسی شهری و توسعه، دانشگاه بوعلی سینا (نویسنده مسئول)، naghdi@basu.ac.ir

۲. کارشناس ارشد پژوهش اجتماعی و کارشناس حقوق، termeh_mr@yahoo.com

۳. کارشناس ارشد طراحی شهری، sheyda.haghirian@gmail.com

۴. کارشناس ارشد معماری، emad.shahrokh@gmail.com

۵. کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری، khanian.mojtaba@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

مهاجرت یکی از عوامل مهم در توسعه منطقه‌ای و مورد توجه سیاست‌گذاران است (محمودیان، ۱۳۹۴). الگوی توسعه نابرابر و آمایش‌نکردن از یکسو و شرایط محیطی و اقلیمی و متغیرهای اجتماعی و فرهنگی از سوی دیگر، زمینه‌ساز مهاجرت‌های گسترده از مناطق کمتر برخوردار روستایی به پایتخت و شهرهای دارای جاذبه برای مهاجران مانند قطب‌های صنعتی می‌شود. همچنین شهرهای کشورها ظرفیت و توانایی جذب و مدیریت فضایی و اقتصادی این حجم از مهاجران را در مدتی اندک ندارند. به دلایل فوق، سکونتگاه‌های غیررسمی پیرامون این شهرها به شدت در حال رشد هستند. محله‌های فرودست شهری همزاد بسیاری از شهرهای بزرگ و صنعتی ایران بوده است. برخی کارشناسان سکونتگاه‌های غیررسمی را به‌عنوان پاشنه‌آشیل مدیریت شهری جدید، به‌ویژه در کلان‌شهرها و شهرهای مهاجرپذیر می‌دانند؛ مجموعه‌هایی که از یکسو به دلیل استقرار تعداد فراوانی از شهروندان و از سوی دیگر از منظر برخوردار نبودن از خدمات شهری مطلوب و کیفیت پایین زندگی چالشی اساسی برای داشتن شهر سالم و شهرنشینی پایدار به حساب می‌آیند. همچنین این مناطق پتانسیل فراوانی برای انواع آسیب‌ها و مسائل اجتماعی دارند و در صورت بی‌توجهی می‌توانند همه هستی یک شهر را تهدید کنند (نقدی، ۱۳۹۲: ۳۲). در شهرهای معاصر ایرانی به‌ویژه کلان‌شهرها و شهرهای صنعتی که جاذبه‌های بیشتری برای جذب جمعیت وجود دارد، شاهد شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی هستیم. حاشیه‌نشینی معلول عوامل و شرایط متعددی است که ممکن است برخی علل و عوامل از شهری به شهر دیگر، مؤثرتر یا کم‌اثرتر باشد. کاستلز کلان‌شهرها و قطب‌های جاذب جمعیت را میدان مغناطیسی کشورها یا مناطقی می‌داند که در آن واقع هستند و مردم به دلایل مختلف به سمت این شهرها کشیده می‌شوند (علیزاده، ۱۳۹۵: ۶۶۷). در این میان، شهرهای صنعتی ایران به دلیل نیاز به نیروی کار فراوان و عموماً غیرماهر در مقایسه با شهرهای هم‌اندازه با چالش‌های بیشتری در این زمینه مواجه بوده و هستند که شهر ساوه نیز از این قاعده مستثنا نیست، اما گاه سهم حاشیه‌ها و حاشیه‌نشینان از عرصه و وسعت فیزیکی یک شهر و نسبت از جمعیت کل به‌اندازه‌ای است که حاشیه بر متن غلبه پیدا می‌کند و حاشیه‌نشینان مناسبات شهر را تعیین تکلیف

می‌کنند.^۱ در کشورهای جهان سوم معمولاً به‌دلیل وجود سکونتگاه‌های غیررسمی فراگیر (اجتماعات فقیرنشین)، بسیاری از ساکنان شهری در این حاشیه‌ها زندگی می‌کنند که دچار فقر ناپایدار، فروپاشی زیرساخت‌ها و محرومیت‌های اجتماعی هستند. با این حال، مطالعات موجود تا حد زیادی به محرومیت‌های محله‌های حاشیه‌به‌عنوان مناطق منفرد مربوط است و از ارائه الگوی کلان نوعی غفلت شده و اجازه داده است تا درباره ناهمگنی فضایی تعمیم ناروا صورت گیرد. با استفاده از سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی (GIS) و شاخص محرومیت حاشیه (SDI)^۲ یافته‌ها نشان داده است که ساکنان با محرومیت‌های مسکن، زیست‌محیطی و محرومیت از آب و بهداشت مواجه بوده‌اند. وضعیت این شاخص‌های محرومیت در محله‌های فقیرنشین شهر لاگوس نیجریه به‌وضوح نشان‌دهنده محرومیت اجتماعی گسترده است، بیش از دوسوم این محله‌ها بسیار محروم هستند (آلیو، ۲۰۲۱).

پدیده حاشیه‌نشینی پدیده‌ای شهری است که با توجه به رشد شهرنشینی بی‌رویه در جهان و ایران و وجود مهاجرت‌های روستا-شهری شکل گرفته و گسترش یافته است، حاشیه‌نشینی به‌عنوان برهم‌زننده تعادل فیزیکی شهرها، نشان‌دهنده توسعه ناموزون شهری و منطقه‌ای و دغدغه بسیاری از متخصصان شهری، جامعه‌شناسان معماران و غیره است (علیزاده اقدام، ۱۳۹۱). نواحی شهری مراکز اصلی رشد اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در هر کشوری هستند و خود را به‌عنوان جذاب‌ترین نقاط برای ایجاد ثروت، کار، خلاقیت و نوآوری اثبات کرده‌اند، اما در عین حال، با چالش‌های مهمی در زمینه‌های تخریب فیزیکی و محیطی، محرومیت اجتماعی، ناامنی، بیکاری، کمبود مسکن، ترافیک و حاشیه‌نشینی روبه‌رو هستند که این مشکلات کیفیت زندگی شهری را به‌شدت کاهش می‌دهد. با وجود این، سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان در سطوح بین‌المللی و ملی بر قابلیت شهرها برای بهبود کیفیت زندگی انسان‌ها

۱. در اولین جلسه طرح مطالعاتی که مقاله حاضر از آن استخراج شده است، شهردار وقت ساوه گفت: حاشیه‌نشینی به‌قدری رشد کرده که حاشیه بر متن تعیین تکلیف می‌کند (احتمالاً تأکید آقای شهردار بیشتر بر انتخابات شورای شهر و روندهای بعدی آن بود)، اما این گزاره درباره سایر جوانب حیات یک شهر نیز می‌تواند مصداق داشته باشد.

2. Slum Deprivation Index (SDI)

تأکید دارند (صندوق جمعیت سازمان ملل متحد، ۲۰۰۷: ۱۳). سکونتگاه غیررسمی به دلیل آنکه برنامه طراحی شهری از قبل تدوین شده ندارد، در بدنه هر شهری به کمک محرومیت از استانداردهای زندگی که در متن شهر اصلی وجود دارد و نمود کالبدی و اجتماعی آن، شناخته می‌شود. این فرایند به‌طور ویژه در شهرهایی که زیرساخت‌های صنعتی و اقتصادی برای جذب نیروی کار ارزان و غیرماهر را دارند، برجستگی بیشتری دارد. در این میان، شهرهای صنعتی ایران به دلیل نیاز به نیروی کار فراوان و عموماً غیرماهر در مقایسه با شهرهای هم‌اندازه، با چالش‌های بیشتری در این زمینه مواجه بوده و هستند. نمونه بارز از این دسته از شهرها در کشورهای در حال توسعه و جهان سومی شهر ساوه در منطقه مرکزی ایران است.

مناطق حاشیه با چهار ناپایداری کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی مواجه هستند. رشد شهر به عوامل و دلایل مختلفی بستگی دارد. بیشتر شهرهای بزرگ، متوسط و صنعتی و گاه حتی شهرهای میانی و کوچک از دو بخش رسمی و غیررسمی تشکیل شده‌اند. به‌منظور ارتقا و بهسازی محله‌های غیررسمی لازم است برنامه‌ریزان برای اطمینان از تداوم روند بهبود، از تقسیم دوگانه رسمی/ غیررسمی و قانونی/ غیرقانونی فراتر بروند. روند بازآفرینی‌ها باید شامل راهبردهایی باشد که جنبه‌های رسمی و غیررسمی را در روند برنامه‌ریزی شهر ادغام کند. با انجام این کار، می‌توان چارچوب‌های نظارتی و قانونی مناسب‌تر همراه با سهم‌شدن مناطق حاشیه پیدا کرد. برنامه‌ریزی، تصدی‌گری و مشارکت عمومی به‌منزله سه جنبه این فرایند مدنظر قرار می‌گیرد تا پیوند رسمی و غیررسمی محقق شود (هورن، ۲۰۰۰). درباره شهرهایی مانند ساوه بخش قابل توجهی از رشد شهر متعلق به بخش غیررسمی و مناطق حاشیه است. شهر ساوه از نظر جمعیت دومین شهر بزرگ استان مرکزی پس از اراک و از لحاظ وسعت با ۴۷۴۸ کیلومترمربع، اولین شهرستان استان مرکزی است. استقرار بزرگ‌ترین شهر صنعتی ایران و انار ممتاز این شهر در کنار متفکران ادبی و فرهنگی و جایگاه ژئواستراتژیک از وجوه ممیزه این شهر است. موقعیت جغرافیایی و ارتباطی شهر ساوه نیز همواره در طول تاریخ مدنظر بوده است. شهر قدیم ساوه بر سر راه‌های مهم و باستانی قرار داشته و پایتخت‌ها و مناطق مهم را به یکدیگر وصل می‌کرده است. بخشی از جاده مهم ابریشم از این شهر عبور می‌کرده و راه‌های مهم شرق به غرب و جنوب به شمال از آن می‌گذشته

است. (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۷۱). آنچه درباره شهر ساوه بسیار قابل توجه است، روند بسیار چشمگیر رشد سکونتگاه‌های غیررسمی طی ده سال گذشته است (نقدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵). حاشیه‌نشینی معلول عوامل و شرایط متعددی است که ممکن است از شهری به شهر دیگر، مؤثرتر یا کم‌اثرتر باشد. بدون شک روند تحولات و الگوهای توسعه کشور در چند دهه گذشته سهم فراوانی در ایجاد و گسترش این سکونتگاه‌ها در همه شهرها، به‌ویژه شهرهای بزرگ و متوسط مانند ساوه به‌عنوان یک شهر صنعتی داشته است. شهرهای صنعتی کشور به‌دلیل جاذبه‌های شغلی و نیاز به نیروی کار غیرماهر بیش از شهرهای هم‌سطح غیرصنعتی خود شاهد شکل‌گیری این نواحی بودند؛ برای نمونه در شهر ساوه در چند سال اخیر تعداد محله‌های حاشیه از ۱۷ به ۲۵ سکونتگاه غیررسمی افزایش یافته و جمعیت سکونتگاه‌های فوق بر بخش رسمی شهر پیشی گرفته است. این مطالعه به‌دنبال پاسخ این پرسش بوده است که چه انواعی از شکل‌گیری و گسترش محله‌های حاشیه در شهر ساوه قابل‌شناسایی است و حاشیه‌نشینان چگونه و با چه ابزارهایی با سیاست‌های رسمی شهر مواجه می‌شوند و از آن استفاده می‌کنند.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در سنت جامعه‌شناسی شهری از مکتب شیکاگو تاکنون دیدگاه‌های نظری متعددی برای مطالعه مسائل اجتماعی در شهرها وجود داشته و همچنین برای مطالعه سکونتگاه‌های غیررسمی، منظرهای متفاوتی قابل‌مشاهده است. در طول سال‌های اخیر، برای مطالعه سکونتگاه‌های غیررسمی و با هدف سامان‌دهی و ارتقای کالبدی و اجتماعی، از دیدگاه‌های مختلفی از جمله کنترل، بازسازی، رهیافت، به‌رسمیت‌شناسی و توانمندسازی و درنهایت بازآفرینی شهری استفاده شده است. همچنین بهبود کیفیت زندگی بیش از دیگر نگرش‌ها از سوی نهادهای بین‌المللی متولی امور شهری، مانند اسکان بشر ملل متحد، بانک جهانی و برنامه توسعه ملل متحد کاربرد داشته است. درباره کیفیت زندگی شهری نیز دو رویکرد عمده وجود دارد: رویکرد عینی و رویکرد ذهنی (لی، ۲۰۰۸). کیفیت ذهنی زندگی، ادراک مردم از وضعیت زندگی‌شان را منعکس می‌کند و با استفاده از شاخص‌های ذهنی اندازه‌گیری می‌شود. شاخص‌های ذهنی براساس

چگونگی درک و توصیف مردم از وضع خود استوار هستند (کمبل^۱، ۱۹۷۶) و برای ارزیابی افراد از وضعیت عینی زندگی استفاده می‌شوند (داس، ۲۰۰۸). رویکرد نظری مورد استناد و استفاده در این مطالعه نظریه بازی^۲ است. این نظریه در علوم اجتماعی بر این اصل بنا شده است که برای فهم و درک بیشتر مسائل اجتماعی مجبور به تحلیل شرایطی هستیم که در آن دو یا چند طرف درگیر با اهداف گوناگون وجود دارند که رقیب یکدیگر نامیده می‌شوند و عمل هر رقیب بستگی به عمل طرف مقابل دارد (روشندل، ۱۳۷۲: ۲۰۲). مفهوم اصلی در نظریه بازی تعداد دو یا چند تصمیم‌گیرنده است که هرکدام در مواجهه با انتخابی خاص و نوعی عمل قرار گرفته‌اند (کلمن^۳، ۱۹۹۵). پوندستون^۴ (۱۹۹۲) بیان می‌کند، پایه‌های این نظریه از بازی‌های بچه‌گانه نشئت گرفته است؛ برای مثال او به رفتاری که بچه‌ها در برابر تکه‌های کیک در برابر یکدیگر نشان می‌دهند، اشاره می‌کند و می‌گوید: هنگامی که یکی از بچه‌ها در حال برش کیک است، دیگری به این فکر می‌کند که کدام برش بزرگ‌ترین انتخاب را برای او به‌دنبال دارد. به عبارت دیگر در نظریه بازی، رفتار طرف مقابل تعیین می‌کند که هر بازیگر چه انتخابی را برای ماندن در میدان رقابت انجام دهد. جیزنوف^۵ (۱۹۹۷) در همین زمینه با استفاده از این نظریه رفتار مهاجران را از هنگام ورود به شهر ساوه تا اسکان و رسمیت‌بخشیدن به خود در طی سال‌های طولانی در برابر مدیریت شهری و سازمان‌های رسمی ارزیابی کرده است. از سوی دیگر، می‌توان پدیده سکونتگاه‌های غیررسمی را از منظری متفاوت و جامعه‌شناسانه نیز مطالعه کرد. یکی از این رویکردها، نظریه بازی است. این نظریه در علوم اجتماعی بر این اصل بنا شده است که برای فهم و درک بیشتر مسائل اجتماعی مجبور به تحلیل شرایطی هستیم که در آن دو یا چند طرف درگیر با اهداف گوناگون وجود دارند که رقیب یکدیگر نامیده می‌شوند و عمل هر رقیب بستگی به عمل طرف مقابل دارد (روشندل، ۱۳۷۲: ۲۰۲). مفهوم اصلی در نظریه بازی دو یا چند تصمیم‌گیرنده هستند که هرکدام در مواجهه با انتخابی خاص و نوعی عمل قرار گرفته‌اند (کلمن، ۱۹۹۵). براین اساس پرسش‌های پژوهش حاضر به شرح زیر است:

-
1. Campbell
 2. Game Theory
 3. Colman
 4. Poundstone
 5. Jasanoff

- علل گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ساوه چیست و چه روندی طی شده است؟
- براساس الگوی پیدایش و گسترش می‌توان چه گونه‌هایی را شناسایی کرد؟
- چه قوت‌ها و ضعف‌هایی (ارزیابی و نقد) در اقدامات و مداخلات در سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ساوه وجود دارد؟
- کدام‌یک از سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ساوه از نظر شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی وضعیت بحرانی‌تری دارند؟
- طرح‌ها و پروژه‌های اجراشده در قالب طرح توانمندسازی چه تأثیرات اجتماعی، کالبدی و اقتصادی بر محله‌ها داشته است؟
- حاشیه‌نشینان برای مواجهه با سیاست‌های رسمی شهری از چه روش‌ها و تکنیک‌هایی استفاده می‌کنند؟

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به دنبال مطالعه مسائل و مصائب حاشیه‌نشینان، استخراج و شناخت رفتار مهاجران در هنگام مهاجرت به شهر ساوه از هنگام ورود تا اسکان و رسیدن به ثبات در مواجهه با قوانین شهری و سازمان‌های فرادست است. داده‌های استخراج‌شده در این پژوهش براساس طیف وسیعی از تکنیک از برداشت‌های میدانی تا مرور اسناد در طی فرایند پژوهشی است که به سفارش شهرداری ساوه انجام شده است. راهبردهای مهاجران در برابر سازمان‌ها رسمی بررسی و در پایان مدل مهاجرت تا رسمی‌شدن آن‌ها در قالب «نظریه بازی‌ها» به عنوان مدل زمینه‌ای پژوهش ارائه شد. پژوهشگران با استفاده از روش‌ها و تکنیک‌های متنوعی از مشاهدات میدانی گرفته تا مشارکت در مراسم و مناسبت‌های اجتماعات محلی، مصاحبه با اطلاع‌رسانان کلیدی، مذاکره با مقامات محلی (شهردار، شورای شهر، نماینده مردم در مجلس، مدیران راه و شهرسازی) مطالعه و فراتحلیل مطالعات مشاوران قبلی، طرح‌های شهری ساوه (طرح جامع و تفصیلی) برگزاری جلسات بحث گروهی و درنهایت پیمایش از ساکنان محله‌ها به بررسی این موضوع پرداختند. در بخش کیفی و اطلاع‌رسانان کلیدی با ۲۰ نفر از معتمدان محله‌ها و در بخش مدیران با ۷ نفر از مدیران شهرداری و شورای اسلامی شهر مصاحبه شد. حجم نمونه در بخش کمی و پیمایش ۳۷۰ نفر بوده است. ابزار گردآوری داده‌ها

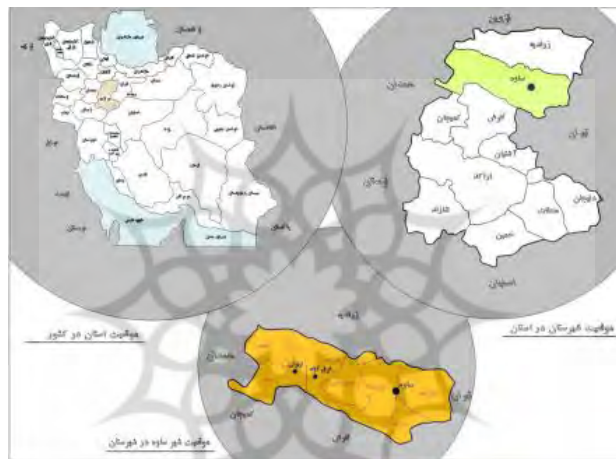
نیز پرسشنامه محقق ساخته براساس مبانی نظری و اهداف طرح بوده که اعتبار و روای آن به صورت آزمون مقدماتی^۱ و اعتبار صوری تعیین شده است.

شکل گیری سکونتگاه های غیررسمی در شهر ساوه

شهر ساوه که مرکز شهرستان ساوه در استان مرکزی است، در قسمت شمالی این استان و در مختصات جغرافیایی ۳۵ درجه و ۲ دقیقه عرض شمالی و ۵۰ درجه و ۲۲ دقیقه طول شرقی و در سه راهی تهران- سلفچگان- همدان واقع شده است. شهر در ابتدای دشتی استقرار یافته که از شمال و جنوب غرب به ترتیب توسط کوه های شاهپسند، مرق و ایندس (هندس) محدود شده است. در قسمت غربی این دشت رودخانه مزلقان ارتفاعات را بریده و دره نسبتاً بزرگی را پدید آورده است که جاده ساوه - همدان از داخل این دره عبور می کند. این رودخانه در نزدیکی سرخه ده به رودخانه قره چای اتصال یافته و از حدود ۵ کیلومتری جنوب شهر ساوه به طرف قم جریان می یابد. شهر ساوه به طور کلی در دشتی هموار با شیب ملایم بین ۱ تا ۵ درصد استقرار یافته و جهت شیب زمین از شمال و شمال غرب به طرف جنوب و جنوب شرق است. در پیرامون شهر تقریباً عارضه توپوگرافی مهمی به جز تپه هایی که در شمال غربی شهر، یعنی غرب و شمال شهرک منجر واقع شده، وجود ندارد. این تپه در مقایسه با اراضی اطراف خود ارتفاعی بیش از ۲۰ متر ندارد؛ بنابراین حداکثر شیب آن ممکن است به حدود ۱۵-۲۰ درصد برسد (مشاور پویا نقش شهر و بنا، ۱۳۸۵).

در دوره صفویه شهر اهمیت بیشتری یافت و برخی مؤسسات و ساختمان های جدید در آن بنا شد. اماکن مذهبی نیز تعمیر و بازسازی شدند و رونق فعالیت تجاری و وجود امنیت تا حدودی موقعیت ارتباطی گذشته را بازگرداند. در همین حال وجود دشت حاصلخیز ساوه در امتداد رودخانه قره چای و تأسیس بند ساوه، تولید کشاورزی در اطراف شهر را رونق بخشید. همه این عوامل با جانمایی اقتصادی جدید در حال گسترش شهر بودند، اما سقوط این سلسله و حاکمیت هرج و مرج و جنگ بار دیگر دوره انحطاط را به شهر برگرداند؛ به طوری که در اوایل دوره قاجاریه، به گفته یک مسافر اروپایی جمعیت شهر کمتر از ۲۵۰۰ نفر و به تعبیری روستایی

بیش نبود که تنها اعتبار گذشته‌اش و آثاری که از گذشته در شهر وجود داشت مدنظر بود. در اوایل دوره پهلوی به دلیل عبور جاده تهران- همدان از دشت زرنند و نوبران (خارج از دشت ساوه)، شهر تنها به اتکای نقش خدمات کشاورزی خود، وجود خود را توجیه می‌کرد. در اولین سرشماری رسمی کشور در سال ۱۳۳۵ جمعیت شهر را ۱۴,۵۳۷ نفر بود که این امر نشان می‌دهد کارکرد اصلی شهر همچنان ارائه خدمات کشاورزی به منطقه اطراف خود بود و تا سال ۱۳۴۵ نیز جاذبه آن بسیار اندک بود؛ به طوری که حتی رشد طبیعی خود را نیز نمی‌توانست حفظ کند.

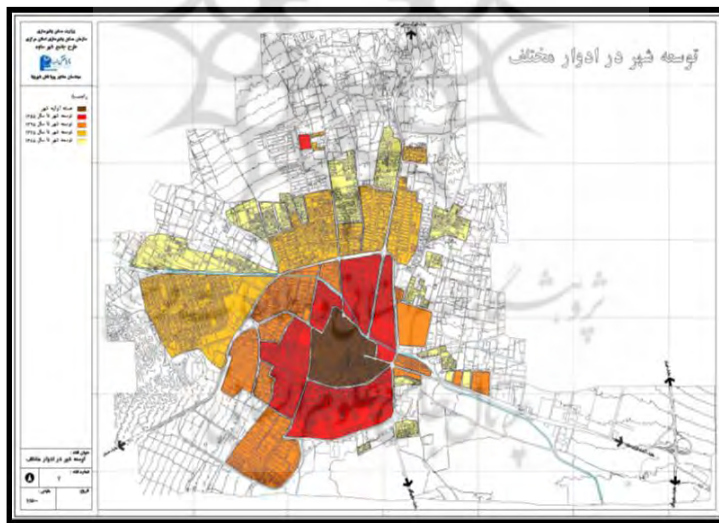

شکل ۱. موقعیت شهرستان ساوه در نظام تقسیمات کشوری

منبع: مشاور پویا نقش شهر و بنا، ۱۳۸۵

جمعیت شهر در آمارگیری سال ۱۳۴۵ برابر ۱۷,۵۶۵ نفر ثبت شده که رشد متوسطی کمتر از ۲ درصد (۱/۹ درصد) داشته است. شهر در دهه ۱۳۴۵-۱۳۵۵ اندکی بالاتر از رشد طبیعی خود جذب جمعیت کرد. به عبارت دیگر شهر در این دوره توانست جاذبه‌ای اندک برای مهاجران روستایی اطراف داشته باشد، اما جمعیت ساوه در سال ۱۳۵۵ به ۲۵,۷۵۱ نفر رسید. دهه ۱۳۵۵-۱۳۶۵ نیز اوج جذب جمعیت و گسترش شهر بود و جمعیت شهرستان طی ده سال به بیش از ۵/۲ برابر رسید؛ یعنی از ۲۵,۷۵۱ نفر در سال ۱۳۵۵ به ۶۴,۰۸۱ نفر در سال ۱۳۶۵ نفر رسید که معادل رشد ۹/۵ درصد سالانه بود. این جذابیت علاوه بر عوامل عمومی که

بیشتر شهرهای ایران را در این دوره به شدت مهاجرپذیر کرده، وجود شهر صنعتی کاوه و فعالیت صنایع دیگر در دشت ساوه از آن جمله بود. شهر در این دوره به هر طرف گسترش یافت؛ به ویژه گسترش بیشتر به سمت جنوب شهر؛ یعنی جهتی که بهترین زمین‌های کشاورزی قرار داشت. امتداد محور جاده‌های تهران- سلفچگان- همدان نیز گسترش قابل توجهی یافت. در سال‌های پس از ۱۳۶۵ محدودیت توسعه به جنوب اعمال شد و شهر ساوه به سرعت به طرف شمال گسترش یافت؛ به طوری که خود را تا روستای سورکان بالا کشید. در همین دوره، یعنی سال‌های پس از ۱۳۶۵، شهرک فجر یعنی شهرک ۱۴۰ هکتاری غرب شهر که اکنون به صورت چهار محله شکل گرفته و تأسیسات آموزش عالی شهر نیز در آن استقرار یافته‌اند، گسترش شهر را به سوی غرب هدایت کرد. در دوره پنج‌ساله ۱۳۶۵-۱۳۷۰ جمعیت شهر رشدی معادل ۶/۵ درصد داشت و به ۸۷,۶۲۱ نفر رسید. این نرخ رشد کمتر از دوره قبلی بود، اما رشد بسیار خوبی محسوب می‌شد که نشان می‌داد ظرفیت تولید و اشتغال‌زایی در آن دوره همچنان بالا بوده است.

شکل ۲. توسعه شهر ساوه از گذشته تا سال ۱۳۸۵

منبع: مشاور پویا نقش شهر و بنا، ۱۳۸۵

شکل ۳. رشد سکونتگاه‌های غیررسمی در سال ۱۳۹۵

منبع: نگارندگان، ۱۳۹۵

رشد شهر ساوه بسیار سریع بود و به دلیل قطب صنعتی کاوه، نزدیکی به تهران و واقع شدن در محل اتصال شریانی حمل‌ونقل و بزرگراه‌های شمال جنوب و شرق و غرب کشور جمعیت شهر در یک دوره ۵۰ ساله حدود ۱۲ برابر شد که میانگین رشد ۵ درصد را نشان می‌دهد. مقایسه رشد سالانه جمعیت شهر ساوه با کشور طی این دوره نشان می‌دهد ساوه از رشد دو برابری جمعیت در مقایسه با نسبت رشد کل کشور برخوردار بوده است، اما بیشتر رشد محله‌های حاشیه شهر در طول سه دهه اخیر بوده که مناطق غیررسمی در این شهر متولد و رشد کرده است. گفتنی است توسعه این محله‌ها تا به امروز ادامه دارد.

یافته‌های پژوهش

با توجه به اهداف مدنظر، در پژوهش حاضر ضمن شناسایی روند شکل‌گیری، گسترش، شناسایی گونه‌های حاشیه‌ها و تکنیک‌ها و روش‌های مورد استفاده حاشیه‌نشینان شهر ساوه برای مواجهه با سیاست‌های رسمی شهری در قالب نظریه بازی استقرار، تثبیت، رشد و ادغام این مناطق نیز بررسی شده است. این مطالعه با استفاده از ابزارها و فنون گوناگون روش‌شناسی به جمع‌آوری داده پرداخته و یافته‌های ارائه‌شده زیر بخشی از نتایج پژوهش است.

ورود مهاجران و ارزیابی بهترین مکان برای اسکان

با توجه به برداشت‌هایی میدانی، منشأ مهاجران ساوه از سراسر ایران است، اما سهم عمده متعلق به روستاییان و کشاورزانی است که از روستاهای اطراف شهرستان ساوه، استان مرکزی و سپس استان‌های هم‌جوار هستند که بر اثر بحران‌های اقلیمی کشت و زرع و فعالیت‌های تولیدی آن‌ها در روستاها از بین رفته است و ساوه را با توجه به صنعتی بودن و بازار کار مناسب به‌عنوان مقصد مهاجرت خود انتخاب کرده‌اند.

شیوه‌های مواجهه حاشیه‌نشینان و مهاجران با سیاست‌های رسمی

۱. استفاده از حصار باغ‌ها برای ساخت خانه

ارزیابی مهاجران دو مرحله‌ای است؛ مرحله اول پیش از مهاجرت و برای تعیین مقصد و هنگامی که قصد عزیمت به شهر را دارند صورت می‌گیرد. سپس در بدو ورود پس از ارزیابی وضع موجود و همچنین جمع‌آوری اطلاعات که از سوی هم‌ولایتی و آشنایانی که قبلاً در شهر ساوه ساکن شده‌اند صورت می‌گیرد، محل زندگی خود را انتخاب می‌کنند. گاهی این محل به‌صورت قطعه زمینی کوچک خریداری می‌شود که از سوی ملاکان به‌طور غیررسمی و در پیرامون شهر تفکیک شده است و در مدت کوتاهی به‌صورت کاملاً غیراصولی ساخته می‌شود. این عمل شروع نظریه بازی است که در یک سمت مهاجر و در سمت دیگر باغداران و سازمان‌های رسمی قرار دارند. مافیای زمین هم مهم‌ترین نیروی کمکی به این بازی است که منافع کلانی عایدشان می‌شود. این روندها مخصوص ساوه نیست و در بسیاری شهرهای ایران و حتی جهان می‌توان نمونه‌هایی از آن را مشاهده کرد. در بعضی مواقع مهاجران در بدو ورود زمین بزرگی را در قالب باغ خریداری و بدون تخریب دیوارها، باغ را از درون قطعه‌بندی و به واحدهای مختلف تقسیم می‌کنند و اجاره می‌دهند یا می‌فروشند و حتی شبه محله خود را بدون تخریب دیوارهای باغ درون آن می‌سازند (شکل ۴).

از ۲۵ سکونتگاه غیررسمی شهر ساوه می‌توان محله قالی‌شویی و علی‌آباد را از این نوع مناطق دانست که در شروع مسیر (تئوری) بازی مهاجران با ارگان‌های رسمی در شهر ساوه قرار دارند.

شکل ۴. مهاجران و ساخت خانه در باغ‌های انار در پیرامون شهر ساوه

۲. اسکان رایگان و نیابتی از طرف یک مالک زمین برای رسمیت‌بخشی و شروع تغییر کاربری در ابتدا سعی می‌کنند پشت دیواره‌های شهری و مرز و محدوده‌های قانونی شهر اسکان پیدا کنند. در توجیه این عمل می‌توان گفت، از طرفی قیمت ارزان زمین در خارج محدوده‌های شهری و قرارگرفتن در حد بلافاصل رسمی‌شدن، بزرگ‌ترین انگیزه آن‌ها در سکونت در این محل است. یکی دیگر از کارهایی که مالکان خانه‌ها در سکونتگاه‌های غیررسمی انجام می‌دهند، اجاره‌دادن ملک به افراد فقیرتر برای ایجاد نوعی تشخیص و رسمیت به محله خود است.

۳. ایجاد اماکن مذهبی مانند حسینیه؛ راهی برای رسمیت‌بخشیدن به محله مهاجران در راستای عملی‌کردن فرایند گفته‌شده در مرحله دوم از ابزارهای متعددی استفاده می‌کنند. یکی از قدرتمندترین این ابزارها ساخت مکان‌های مذهبی مانند حسینیه‌ها و مساجد است که نمونه‌هایی از آن در ادامه آمده است. با توجه به بافت مذهبی اجتماعات محلی در کشور ایران و تقدس قابل‌توجهی که سازمان‌های رسمی و دولتی به اماکن مذهبی دارند، این فرایند بسیار موفق بوده و در بعضی مواقع این اماکن محلی برای تجمع و ارائه مشکلات حاشیه‌نشینان به نمایندگان سازمان‌های دولتی بودند.

شکل ۵. نمونه‌هایی از ساخت مکان‌های مذهبی به‌عنوان یکی از تکنیک‌های بازی ساکنان سکونتگاه‌های

غیررسمی با سیاست شهری

منبع: نگارندگان

۴. نهضت وانتهی‌ها

در بیشتر شهرهای جهان در حال توسعه، اقتصاد غیررسمی است تأمین معیشت کسانی را که نمی‌توانند شغلی رسمی برای خود ایجاد کنند، امکان‌پذیر می‌کند تا در اوضاع و احوال شهری ادامه حیات دهند (علیزاده، ۱۳۹۵: ۶۶۷)؛ یعنی مهاجران و تازه‌واردان فقیر به شهر که امکان تملک مغازه، زمین و ملک در شهر را ندارند و بیشتر تلاش آن‌ها تأمین سرپناه حداقلی است؛ بنابراین در طول ظهور حاشیه‌نشینی در شهر معاصر ایرانی انواعی از فعالیت و «اشغال فضاهای شهری» برای فعالیت

تجاری و کسب‌وکار توسط فرودستان شهری از نشستن روی چهارپایه و حلب روغن تا گاری‌دستی‌ها و بساط دست‌فروشی و درنهایت امروزه استفاده از وانت و نیسان برای عرضه مایحتاج شهروندان از جمله و بیش از همه فروش میوه و غیره در خیابان‌ها، بلوارها و خروجی و وردی شهرهاست. این تکنیک به دلیل انعطاف فراوان به راحتی می‌تواند در فضاها و معابر مختلف جابه‌جا شود. در شهر ساوه نیز در خیابان‌های مختلف از این تکنیک به عنوان روشی سیال برای بازی با سیاستی که «انضباط شهری»^۱ نام دارد، از سوی حاشیه‌نشینان استفاده می‌شود.

۵. بازارهای محلی و هفته‌بازارها

اشتغال دغدغه مهمی برای همه حاشیه‌نشینان است. بازارهای محلی یا در اصطلاح عامه «هفته‌بازارها» نیز از دیگر تکنیک‌ها و عرصه‌های بازی میان مدیریت شهری و اشتغال‌های غیررسمی در شهرهاست که شاغلان و فعالان آن حاشیه‌نشینان و مهاجران هستند. در شهر ساوه نیز در چند نقطه از شهر این بازارها از جمله یاقوت‌آباد و ماسه‌شویی در طول روزهای هفته برگزار می‌شود.

شکل ۶. هفته‌بازار محله ماسه‌شویی

۱. طرحی است که در راستای مبارزه با سد معبر و مزاحمت دست‌فروشان برای عبور و مرور سواره و پیاده شهری از سوی شهرداری تهران و سایر کلان‌شهرها در سال‌های اخیر اجرا می‌شود. در حوزه ساخت‌وساز، مشابه این ایده، پلیس ساختمان است که وظیفه مقابله با ساخت‌وسازهای غیرمجاز را برعهده دارد.

۶. حضور در نهادهای فرهنگی و انقلابی

یکی از تکنیک‌های جبران فقر، تبعیض، محرومیت نسبی و رضایت‌ناداشتن از میزان برخورداری از مواهب شهری و کیفیت زندگی و نیز غلبه بر تحقیر و طرد حاشیه‌نشینان و علاقه به حضور در نهادهای فرهنگی و عقیدتی است که راهبرد مستضعف‌نوازی و محرومیت‌زدایی دارند؛ از جمله پایگاه‌های بسیج و کانون‌های فرهنگی مساجد. با این روش بخشی از احساس محرومیت نسبی (در کنار علائق قلبی و درونی) به‌ویژه برای نسل دوم و سوم مهاجران جبران می‌شود و آن‌ها فرصت مشارکت و حضور اجتماعی پیدا می‌کنند.

۷. استفاده از ابزار انتخابات مجلس و شوراهای شهر

تراکم جمعیت در محله‌های حاشیة بالاست و بعد خانوار نیز در مقایسه با متن شهر بیشتر و نرخ بالقوه مشارکت بالاست. به دلیل این سهم بالای جمعیتی در انتخابات، به‌ویژه شوراهای شهر یا مجلس شورای اسلامی «اراده حاشیه» بر «توانمندی‌های متن» غلبه پیدا می‌کند. هرچند ممکن است انتخاب‌شوندگان گاهی پس از ورود به کانون‌های تصمیم‌گیری این محله‌ها را تا حدی به فراموشی بسپارند، اما در مرحله انتخاب، حاشیه بر متن پیشی می‌گیرد (البته باید اضافه کرد که همیشه و در همه شهرها این قاعده رخ نمی‌دهد)؛ بنابراین مناطق حاشیه در بازه‌های زمانی منتهی به انتخابات بسیار پرجنب‌وجوش و محل آمدوشد نامزدهای مختلف است و از سوی احزاب، به‌ویژه اشخاص نامزدها، طرفداران و فراخوان‌های انتخاباتی آن‌ها مدنظر قرار می‌گیرد. معتمدان این محله‌ها، سمن‌ها و نیز کانون‌های مؤثر مانند هیئت‌امناي مساجد در این محله‌ها سعی می‌کنند از برهه انتخابات برای انعکاس صدای مردم محله و نیز وعده رسمیت‌یافتن یا اخذ خدماتی مانند گازکشی، آسفالت معابر و غیره از نامزدها گرفته شود. برخی مواقع نیز این بازی برد-برد است. حاشیه‌ها شبیه کودکی هستند که کمبود محبت دارد و به‌شدت نیازمند عاطفه و اعطاست. به همین دلیل مردم این محله‌ها به کوچک‌ترین ابراز توجهی واکنش مثبت نشان می‌دهند و خود را به نامزدهای مدعی نزدیک می‌کنند. اگرچه ممکن است وعده‌ها گاهی عملی نشوند؛ مانند آسفالت‌کردن معابر، دادن آب و برق و به‌ویژه در حال حاضر دسترسی به شبکه گاز، داخل‌شدن در محدوده و حریم شهر و فهرست بلندبالایی از آرزوهای ساکنان فقیر شهری. با این حال، حاشیه‌نشینان دچار نوعی قمار بهبودخواهی

هستند و حتی ممکن است با توجه به تجربه تحقق‌نیافتن وعده‌های پیشین چاره‌ای جز قبول «این بار شاید شد» نباشند و با همین سازوکار جذب این فراخوان‌ها شوند. نامزدها یا مشاوران آن‌ها نیز در بیشتر شهرها با این نگاه به روان‌شناسی اجتماعی و ساختارهای فرهنگی و اقتصادی این محله‌ها آن‌ها را مقاصد اطلاع‌رسانی و تبلیغات گسترده خود قرار می‌دهند. در مصاحبه‌ها و مطالعات میدانی نگارنده در شهرهای همدان، کرمانشاه، ایلام، ساوه و غیره، مردم به این عطف توجه مضاعف و اشباع‌شده در دوران منتهی به انتخابات تأکید و اشاره می‌کنند. مردم و ساکنان برای رسیدن به درخواست‌ها و تقاضای خود و رفع کمبودها و نامزدها برای جمع‌آوری بیشترین آرای ممکن در این میدان فعالیت می‌کنند.

۸. رسمیت اولیه از سوی سازمان‌های خدمات شهری

نهایت آرزو و تلاش هر محله، حاشیه، رهبران محلی و فعالان اجتماعی و معتمدان ادغام این محله‌ها در بدنه اصلی شهرهاست. ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی به‌طور فیزیکی و عینی خود را بخشی از شهر مادر می‌پندارند؛ بنابراین دریافت همه تسهیلات و خدمات شهری را حق خود می‌دانند. تجربه نیز نشان داده است که هیچ حاشیه تا ابد حاشیه نمانده است؛ بنابراین حاشیه‌نشینان این قاعده را یاد گرفته‌اند و از این‌رو به‌صورت رسمی و با استفاده از تریبون‌های متعدد تقاضای خود را برای دریافت خدمات و تسهیلات شهری به مسئولان شهری منتقل می‌کنند. به بیان دیگر، آن‌ها به پشتوانه انسجام اجتماعی شکل‌گرفته در مرحله پیشین فشار بر مدیران شهری و سازمان‌های خدمات‌رسان را دنبال می‌کنند و همچنین با تکیه بر سرمایه اجتماعی میان خود، اعتماد به نفس پیدا می‌کنند که تقاضاهای خود را به‌طور رسمی بیان کنند و دریافت خدمات و تسهیلات شهری را حق خود بدانند. یکی از ابزارهایی که این مهم را برای آن‌ها فراهم می‌کند، حق رأی آن‌ها در انتخابات پارلمانی و شورای شهر است. براین اساس با کاری که مسئولان شهری انجام می‌دهند، آن‌ها را متقاعد می‌کنند که از این ابزار به نفع آن‌ها استفاده می‌کنند؛ به شرطی که خدمات و زیرساخت‌های شهری را برای آن‌ها فراهم کنند. این مطلب را به‌طور خاص در شهر ساوه نیز می‌توان مشاهده کرد که کاندیداهایی وارد مجلس یا شورای شهر می‌شوند که ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی تمایل بیشتری به آن‌ها داشته‌اند. به عبارت دیگر، جمعیت ساکن در مناطق فرودست برای رسیدن به زیرساخت‌ها و خدمات

شهری برای کل شهر تعیین تکلیف می‌کنند که این مطلب را می‌توان «غلبه حاشیه به متن» برای تبدیل شدن به متن نامید.

در شهر ساوه تلاش‌های مردمی که در این مرحله قرار دارند، نتیجه‌بخش بوده و بیشتر خدمات و تسهیلات شهری از جمله انشعابات برق، آب و گاز و همچنین آسفالت و مبلمان شهری وارد آن‌ها شده است. همان‌طور که مشخص است، پیش از این در ساوه، بازی حاشیه‌نشینان با مدیران و قوانین شهری معمولاً با برد ساکنان (هرچند گاه زودبازده و زمانی در بلندمدت و گاه سهل و ساده و در زمینه‌ای با تحمل سختی‌ها و مرارت‌هایی) همراه بوده است. دریافت آب، برق و خطوط گاز، تاکسی و اتوبوس شرکت واحد، مدرسه و مرکز بهداشت و آسفالت معابر از دیگر مصادیق این روند است.

۹. بازی برای دریافت خدمات و برخی زیرساخت‌های شهری غیرمجاز، اما رایگان

بهترین مثال و شیوه شناخته‌شده‌تر استفاده از تیرهای برق و سیم‌کشی قاچاقی است که در برخی مناطق به «برق امامی» معروف است. انشعاب‌های آب و غیره نیز با گستردگی برق مشابهت دارند. پژوهشگران در مصاحبه‌های میدانی در محله پشت امام‌زاده سید اسحاق ساوه با برخی حاشیه‌نشینان مواجه شدند که به‌صراحت با برق‌دارشدن رسمی محله مخالف بودند و اشاره می‌کردند که «الان که دارم رایگان استفاده می‌کنم؛ مگه سرم درد می‌کنه برم سراغ اداره برق!»

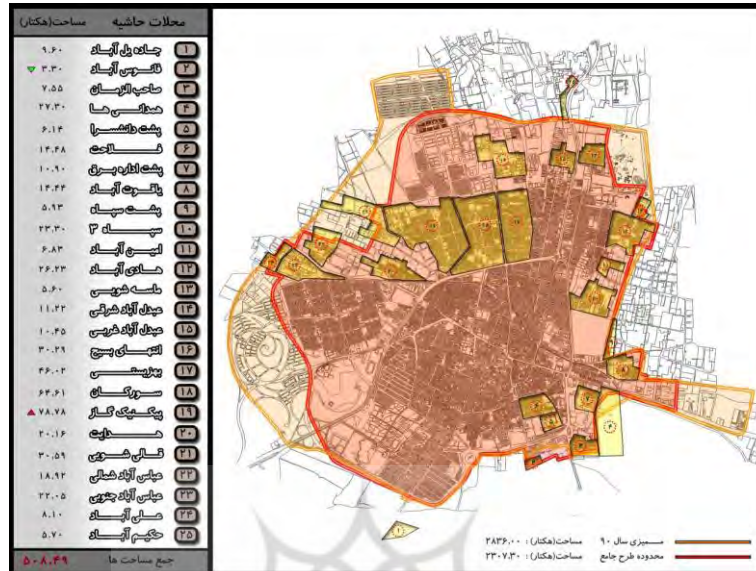
۱۰. انسجام درونی و اتحاد در برابر تهدیدهای خارجی

در همه جای جهان از جمله شهر ساوه، مهاجران در محله‌های حاشیه به‌عنوان یک راهکار برای بقا و حمایت از قلمروهای تصرف‌شده بسیار منسجم در برابر شهرداری و راه و شهرسازی و سایر نهادها و سازمان‌ها عمل می‌کنند. پس از اسکان مهاجران در یکی از مناطقی که انتخاب کرده‌اند، در مرحله بعدی آن‌ها سعی می‌کنند با استفاده از راهبردهای خاص به محله خود به‌عنوان بخشی از بدنه شهر و شبیه محله‌ها و شهروندانی که در متن شهر زندگی می‌کنند، نگاه کنند و دنبال رسمیت‌یافتن باشند. در واقع در این مرحله بازی آن‌ها تمرکز بر جنبه‌های ذهنی دارد و آن‌ها کمتر به عوامل عینی توجه می‌کنند. به عبارت دیگر، در این مرحله آن‌ها به دنبال تشخیص و هویت و نوعی محدوده ذهنی در تصور عموم هستند تا اینکه تقاضای

ورود خدمات و تسهیلات شهری را از مدیران شهری داشته باشند. البته به‌نظر می‌رسد دلیل اصلی درپیش‌گرفتن این راهبرد نوعی تبلیغ برای ارزش‌دادن به محدوده است که آن‌ها در آستانه مهاجرت خود بررسی و انتخاب کردند. این امر می‌تواند مهاجران بعدی را هم به‌نوعی ترغیب کند تا مانند آن‌ها عمل کنند و در محدوده‌ای که آن‌ها زندگی می‌کنند اسکان بیابند. گره‌زدن سرنوشت ساکنان به یکدیگر در برابر سیاست‌های شهری خروجی این سازوکار است. نتیجه این فرایند به هم‌افزایی و قدرتمندشدن و انسجام اجتماعی که از پیش‌نیازهای ذهنی شکل‌گیری محله‌های شهری است منجر می‌شود. ممانعت از تخریب با استفاده از بسیج زنان و خانوارها نیز یکی از این تکنیک‌هاست.

۱۱. تلاش برای رسمیت‌یافتن و واردشدن به محدوده قانونی طرح‌های جامع

در این مرحله، ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی بازی را به مدیران شهری واگذار می‌کنند و بعد از دریافت تسهیلات و خدمات شهری حالتی شبه‌منفعل به خود می‌گیرند. مدیران و مسئولان شهری نیز درمی‌یابند که حاشیه‌ها، امتیازات شهری را گرفته‌اند. آن‌ها از یکسو بدون دریافت عوارض و هزینه‌های مرتبط، در حال ارائه خدمات و زیرساخت‌های شهری به این مناطق هستند و از سوی دیگر برخی ملاحظات مانند بزرگ نشان‌دادن شهر در سطح ملی یا فشار رسانه و نهادهای مدنی سعی می‌کنند این محله را وارد محدوده رسمی این شهر کنند. البته با ورود این مناطق به محدوده اصلی شهر ساکنان آن‌ها بیش از همه سود می‌کنند؛ چراکه ارزش زمین و ملک آن‌ها چند برابر می‌شود و می‌توانند ادعا کنند که «شهری شده‌اند» و هویتی جدا از زمانی که تازه وارد شهر مقصد شده بودند در خود احساس می‌کنند. در ساوه، بلافاصله پس از رسمی‌شدن سازوکار خرید و فروش املاک و روابط درون‌محله‌ای اختلاف چشم‌گیری با متن اصلی شهر مشاهده نمی‌شود که این امر ادغام حاشیه در شهر اصلی را نشان می‌دهد. شکل ۷ محدوده طرح جامع شهر ساوه است که نشان می‌دهد بیشتر محله‌های غیررسمی شهر ساوه طی دوره زمانی خاص با توجه به بازی‌هایی که میان ساکنان آن‌ها و سازمان‌های رسمی انجام شده است، مانند بسیاری از دیگر شهرهای کشور به داخل محدوده شهری وارد شده‌اند.

شکل ۷. پراکنش و موقعیت سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ساوه

منبع: نگارندگان

گونه‌شناسی محله‌های حاشیه شهر ساوه

براساس مطالعات و یافته‌های پژوهشگران، محله‌های حاشیه شهر ساوه از بعد برخوردار، موقعیت فیزیکی، میزان ادغام‌شدگی و کیفیت خدمات شهری و سایر شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی در یک سطح قرار ندارند؛ از این رو در این بررسی پنج گونه به شرح زیر دسته‌بندی و شناسایی شده‌اند.

الف) محللات بحرانی (برای نمونه پشت اداره برق، یاقوت‌آباد، سید جمال، عباس‌آباد)؛

ب) مناطق ادغام‌شده (برای نمونه بهزیستی، سورکان، عبدال‌آباد غربی، پیک‌نیک گاز، فلاحت (جوزقی))؛

پ) حاشیه‌های متوسط و متعارف (برای نمونه عبدال‌آباد شرقی، هادی‌آباد (گرشاسبی) هدایت امین‌آباد)؛

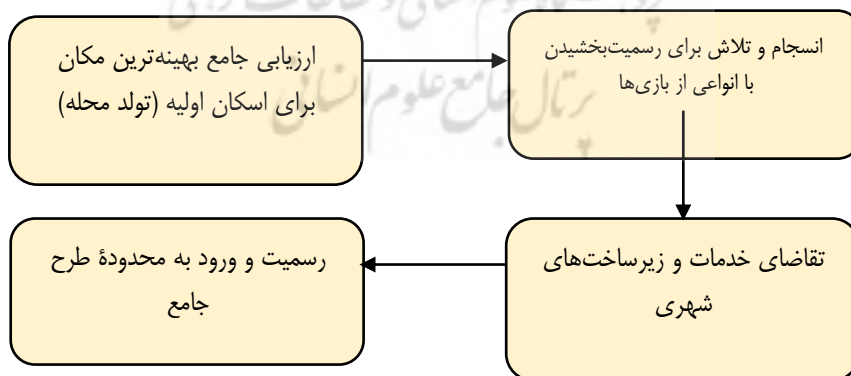
ت) شرایط خاص (برای نمونه فانوس‌آباد، حکیم‌آباد، جاده، یل‌آباد، کنار رودخانه جنب شهر فجر)؛

ث) محله‌های درحال ظهور و شکل‌گیری (برای نمونه علی‌آباد، انتهای پشت سید اسحاق، ماسه‌شویی، قالی‌شویی، الهیه).

شکل ۸. گونه‌شناسی انواع سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ساوه

ارائه مدل زمینه‌ای پژوهش در قالب نظریه بازی مهاجران با سازمان‌های رسمی شهری با توجه به جمع‌بندی تجربه‌های مهاجران و ساکنان محله‌های حاشیه و سکونتگاه‌های غیررسمی، فرایند زیر برای مواجهه با سیاست‌های رسمی مدیریت شهری و سازمان‌های متولی و خدمات‌رسان شهری از بدو ورود به‌عنوان مهاجر تا به رسمیت شناخته‌شدن محله و ادغام در محدوده‌های طرح‌های تفصیلی و جامع شهری صورت گرفته است:

بحث و نتیجه‌گیری

براساس نظر متفکرانی مانند کاستلز شهر مغناطیس کشورها و مناطق پیرامونی است که به دلیل تمرکز فرصت‌ها و منابع در خود، افراد را جذب و جلب می‌کند. رشد شهرنشینی در شهر یا کشور تابعی از چهار فرایند مهاجرت، رشد طبیعی جمعیت، تغییر تعریف شهر و ادغام روستاهای اقماری و تأسیس شهرهای جدید است؛ بنابراین رشد شهری تنها ناشی از افزایش و تغییر نرخ جمعیت خود شهرها نیست، بلکه به عوامل گوناگونی چون مهاجرت نیز مربوط است. علل مهاجرت به شهرهای بزرگ و صنعتی، علاوه بر الگوی متعارف جاذبه/دافعه و به‌ویژه الگوی نامتوازن توسعه، به رشد اشتغال صنعتی در شهرها، گسترش خدمات، کمبود کار و مضیغه معیشت، ترجیح دادن مشاغل صنعتی با دستمزد بالا بر کشاورزی، امید به آینده بهتر برای خود و فرزندان و توزیع نامناسب امکانات و مواهب توسعه میان شهر و روستا و تغییرات اقلیمی وابسته است. ساوه شهری است که تأثیر فراوانی از حاشیه‌ها پذیرفته است. این شهر در طول چهار دهه گذشته با رشد شهرنشینی شتابانی را مواجه بوده است. جاذبه‌های اقتصادی و فرصت‌های شغلی فراوان در این شهر دلیل اصلی تمایل به مهاجرت به این شهر بوده است. با توجه به مسائل اقتصادی و تغییرات اقلیمی سال‌های گذشته در خود شهرستان و استان‌های هم‌جوار، به‌ویژه همدان شاهد رشد چشمگیر سکونتگاه‌های غیررسمی در این شهر هستیم تا آنجا که مدیریت شهری را با چالش مواجه کرده است. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی و تفسیری با توجه به تجربه رشد حاشیه‌نشینی شهر ساوه و با هدف بررسی فرایند سکونت در مناطق فرودست شهری از زمانی که مهاجران مبدأ خود را ترک می‌کنند تا استقرار اولیه، سازوکارهای انطباق و بازی با سیاست‌های رسمی مدیریت شهری و درنهایت تا زمانی که در شهر مقصد به رسمیت شناخته می‌شوند طراحی و اجرا شد.

شهر ساوه طی چند دهه گذشته، شاهد رشد چشمگیر محله‌ها و جمعیت حاشیه‌نشین در خود بوده است؛ به طوری که پنج محله سکونتگاه غیررسمی طی سه دهه به ۲۵ محله رسیده است. براساس مطالعات میدانی پژوهشگران، هر سکونتگاه غیررسمی در کنار مشابهت‌های ذاتی و شکلی، با توجه به زمان شکل‌گیری، منشأ اجتماعی غالب مهاجران و موقعیت استقرار در پهنه شهری، در یکی از چهار مرحله قرار می‌گیرند که به‌عنوان مدل زمینه‌ای این پژوهش

بیان شده‌اند. در واقع می‌توان گفت ساختار شکل‌گیری، رشد و قرارگرفتن در مسیر رسمیت ۲۵ محله حاشیه از ابعادی مانند یکدیگر است، ولی در عین حال هرکدام ویژگی‌های منحصر به فردی نیز دارد. تعدادی از آن‌ها با توجه به قدمت کمتر یا بیشتر در طیفی از مراحل از ادغام تا طرد و انزوا قرار دارند. به بیان ساده‌تر می‌توان گفت، هریک از این محله‌ها در یکی از چهار مرحله زیر قرار دارند: ورود مهاجران، شکل‌گیری محله و انسجام اجتماعی (با ابزارهایی مانند ساخت امکان مذهبی)، پیگیری و دریافت انشعاب‌ها و سایر خدمات و زیرساخت‌های شهری و در نهایت به رسمیت شناخته‌شدن و رسمی‌شدن کامل یا نسبی از سوی سازمان‌ها و نهادهای شهری و جذب و ادغام. همچنین پژوهشگران با استفاده از داده‌های به‌دست‌آمده پنج گونه‌شناسی از محله‌های حاشیه شهر ارائه کردند. این گونه‌شناسی براساس شناخت و توصیف از میدان پژوهش همه محله‌های حاشیه و سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ساوه در یکی از پنج گونه (در حال ظهور، ادغام‌شده، دارای شرایط متعارف و محله‌های بحرانی و نواحی دارای شرایط خاص) قرار می‌گیرند. با توجه به شرایط متفاوت و شاخص‌های کالبدی و اجتماعی متمایز این محله‌ها، مدیریت شهری نیز نباید راهکاری یکسان برای همه محله‌ها در نظر بگیرد. همچنین براساس چارچوب نظری منتخب و نظریه بازی‌ها در شهر ساوه، حاشیه‌نشینان برای بقا و تثبیت محله خود به انواعی از تکنیک‌ها و روش‌ها متوسل می‌شوند. آن‌ها با سیاست‌های رسمی مدیریت شهری بازی می‌کنند. در این میان، عمل و عکس‌العمل‌های بازیگران با یکدیگر موجب پیش‌روی در هر مرحله و ورود به مرحله بعدی می‌شود، اما پایان قصه ادغام در محدوده طرح جامع و تفصیلی شهر است. همه محله‌ها در بدنه اصلی شهر وارد شده یا به‌زودی وارد خواهند شد و فعلاً تنها فانوس‌آباد و جاده یل‌آباد در فهرست انتظار هستند و البته قالی‌شویی و ماسه‌شویی، پشت امام‌زاده سید اسحاق کاملاً ادغام نشده‌اند. اگرچه آن‌ها نیز خدمات محدود شهری دریافت می‌کنند. نکته مهم این است که همه حاشیه‌ها در همه شهرهای ایران و از جمله ساوه، در نهایت به جذب در متن شهری دست خواهند یافت. شناخت خرده‌فرهنگ حاشیه‌نشینان و روان‌شناسی اجتماعی مدیران و شرایط کلان سیاست‌های دولت مبنی بر حمایت بیشتر یا کمتر از اقشار فرودست می‌تواند به درک نظریه بازی‌های حاشیه‌ها با سیاست‌های شهری در ساوه یا هر شهر مفروض دیگر کمک کند.

شناسایی رفتارها و عکس‌العمل‌های بازیگران شهری در فرایند شکل‌گیری حاشیه و سکونتگاه‌های غیررسمی از این جهت ارزشمند است که با در نظر گرفتن آن‌ها می‌توان سیاست‌های شهری تازه‌ای تدوین کرد (با توجه به این تجربه که همه حاشیه‌های دیروز، امروز جزء بدنه اصلی همه شهرها شده‌اند) باید با «بهرسمیت‌شناسی» از ابتدای ورود مهاجران روستایی به شهرهای مهاجرپذیر و شکل‌گیری اولیه مدیران شهری بتوانند با ابزارها و قوانینی که در دست دارند، آن‌ها را در همان بدو ورود سازمان‌دهی، مدیریت و بازآفرینی کنند.

منابع

- استانداری استان مرکزی (۱۳۸۸)، آمایش سرزمین بررسی و تحلیل نظام شهری و روستایی و عشایری استان مرکزی، اراک: معاونت برنامه‌ریزی.
- اصطخری، ابراهیم ابواسحاق (۱۳۴۷)، مسالک و ممالک، تهران: شرکت نشر علمی و فرهنگی.
- اعتماد، گیتی (۱۳۸۴)، ساوه (پروژه شهر سالم)، تهران: به سفارش دفتر سازمان بهداشت جهانی در ایران.
- بیات، آصف (۱۳۹۱)، سیاست‌های خیابانی: جنبش تهی‌دستان در ایران، تهران: پردیس دانش.
- پیران، پرویز (۱۳۶۶)، «شهرنشینی شتابان و ناهمگون، آلونک‌نشینی در تهران»، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۶: ۵۴-۵۷.
- پیران، پرویز (۱۳۸۱)، «باز هم درباب اسکان غیررسمی: مورد شیرآباد زاهدان»، فصلنامه هفت‌شهر، شماره ۸: ۱-۲۴.
- حاج‌یوسفی، علی (۱۳۸۲)، پدیده حاشیه‌نشینی شهری قبل از انقلاب، در حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی.
- سند ملی توانمندسازی و سامان‌دهی اسکان غیررسمی (۱۳۸۲)، وزارت راه و شهرسازی
- شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری (۱۳۹۳)، سند ملی راهبردی بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده و ناکارآمد شهری، تهران: وزارت مسکن.
- طرح جامع شهر ساوه (۱۳۸۸)، طرح‌های جامع شهری، تهران: شورای عالی شهرسازی و معماری ایران.
- طرح تفصیلی شهر ساوه (۱۳۹۴)، طرح‌های تفصیلی شهر ساوه، ساوه: شهرداری ساوه.
- صرافی، مظفر (۱۳۸۲)، بازنگری ویژگی‌های اسکان خودانگیخته، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی.
- صرافی، مظفر (۱۳۸۱)، «از حاشیه‌نشینی تا متن شهرنشینی»، فصلنامه هفت‌شهر، شماره ۸: ۵-۱۱.
- عزیززاده اقدم، محمدباقر و حمیده محمدامینی (۱۳۹۱)، «تحلیلی بر علل و پیامدهای شکل‌گیری مناطق حاشیه‌نشین با نگرش ویژه بر شهر خمین»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره ۲: ۱۲۱-۱۳۲.
- محمودیان، حسین و سعید مقدس (۱۳۹۴)، «رابطه سرمایه اجتماعی و رضایتمندی از مهاجرت در

- شهرستان بهارستان»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره ۴: ۶۶۳-۶۸۴.
- طرح توانمندسازی اسکان غیررسمی ساوه (۱۳۸۶)، مهندسين مشاور بعد تکنیک.
 - شناسایی مقدماتی و طرح مواجهه با اسکان غیررسمی شهر (۱۳۸۴)، مهندسين مشاور طرح و معماری.
 - نقدی، اسداله (۱۳۸۶)، حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی (جهان چهارم ایرانی)، تهران: انتشارات فن‌آوران.
 - نقدی، اسداله (۱۳۹۲)، حاشیه‌نشینی، نظریه‌ها، روش و مطالعات موردی، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
 - نقدی، اسداله (۱۳۹۱)، انسان و شهر: مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی و جامعه‌شناسی شهری، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
 - هادیزاده بزاز، مریم (۱۳۸۳)، حاشیه‌نشینی و راهکارهای سامان‌دهی آن در جهان، مشهد: شهرداری مشهد با همکاری نشر تپهو.
 - Aldrich, B. C., and Ranvinder, S. S. (Eds.) (1995), **Housing the Urban Poor: Policy and Practice in Developing Countries**, London and New York: Zed books.
 - Aliu I. I. R., Akoteyon, S., and Soladoye, O. (2021), "Living on the Margins: Socio-Spatial Characterization of Residential and Water Deprivations in Lagos Informal Settlements, Nigeria", **Habitat International**, No. 107, pp 1-17
 - Andrews, F. M., and Withey, S. B. (1976), **Social Indicators of Well-Being**. New York: Plenum.
 - Basil, V. H. (2000), "Informal Settlement Upgrading: Bridging the Gap between the De Facto and the De Jure", **Journal of Planning Education and Research**, No 4: 389-400.
 - Bayat, A. (1997), **Street Politics: Poor People's Movements in Iran**, Columbia: Columbia University Press.
 - Bayat, A. (2012), **Street Policies: The Poor Movement in Iran**, Tehran: Pardis Danesh
 - Bramston, P., Bruggerman, K., and Pretty, G. (2002), "Community Perspectives and Subjective Quality of Life", **International Journal of Disability, Development and Education**, No. 49: 385-397.
 - Burgess, R., Marisa, C., and Theo, K. (1997), **The Challenge of Sustainable Cities: Neoliberalism and Urban Strategies in Developing Countries**, London and New York: Zed books.
 - Cohen, B. (2005), "Urbanization in developing countries: Current trends, future projections, and key challenges for sustainability", **Technology in Society**, No. 28: 63- 80.

- Dahmann, D. C. (1985), "Assessments of Neighborhood Quality in Metropolitan America", **Urban Affairs Quarterly**, No. 4: 511–535.
- Davis, M. (2007), **Planets of Slums**, London: Verso publisher
- De Hollander, A. E. M., and Staatsen, B. A. M. (2003), "Health, Environment and Quality of Life: An Epidemiological Perspective on Urban Development", **Landscape and Urban Planning**, No. 65: 53–62.
- Fulong, W, and Chris, W. (2010), **Marginalization in Urban China**, New York: Springer Nature
- Garau, P. (2005), **A Home in the City**, Elliott D. Sclar- Gabriellay, Carolina: Carolina Eearthscan.
- Glatzer, W. (2007), "Quality of Life in the European Union and the United States of America: Evidence from Comprehensive Indices", **Applied Research in Quality of Life**, No. 1:169–188.
- Kemp, D., Manicaros, M., Mullins, P., Simpson, R., Stimson, R., and Western, J. (1997), **Urban Metabolism: A Framework for Evaluating the Viability, Livability and Sustainability of South East Queensland**, Brisbane: The Australian Housing and Urban Research Institute.
- Marans, R. W. (2002), "Understanding Environmental Quality through Quality of Life Studies: The 2001 DAS and Its Use Of Subjective and Objective Indicators", **Landscape and Urban Planning**, No.65 pp73-83
- Marans, R. W., and Mohai, P. (1991), "Leisure Resources, Recreation Activity, and the Quality of Life", B. L. Driver, P. Brown, and G. L. Peterson (Ed.), **The Benefits of Leisure** (PP. 351–363), State College, PA.: Venture Publishing.
- Marans, R. W., and Rodgers, W. (1975), "Towards an Understanding of Community Satisfaction", A. Hawley, and V. Rock (Ed.), **Metropolitan America in Contemporary Perspective** (PP. 299–352), New York: Halsted Press.
- Marans, R. W., and Stimson, R. J. (Eds.) (2011), **Investigating Quality of Urban Life: Theory, Method, and Empirical Research**. Dordrecht, The Netherlands: Springer Publishing.
- McCrea, R., Stimson, R. J., and Western, J. (2005), "Testing a general model of satisfaction with urban living using data for South East Queensland. Australia", **Social Indicators Research**, No. 72: 121–152.
- Moulart, F., and Midheme, E. (2013), "Pushing Back the Frontiers of Property: Community Land Trust and Low Income Housing in Urban Kenya", **Land Use Policy**, No. 35: 73-84.
- Pugh, C. (2005), "Squatter Settlements, Their Sustainability, Architectural Contributions, and Socio–Economic Roles", **Cities**, No. 17: 325-337.
- Shohei, N. (2014), Impact of Slum Formalization on Self-Help Housing Construction: A Case of Slum Notification in India, **Urban Studies**, No. 16:3420-3444.
- UN-HABITAT (2003), **the Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements**, London: Earthscan.